

O'ZBEK VA XITOY TILLARIDA SON KONSEPTINING KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILI

E.R.Nabiyeva

Yangi asr universiteti "Tillar" kafedrası
xitoy tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek va xitoy tillarida son konseptining kognitiv-semantik xususiyatlari qiyosiy aspektida tadqiq etiladi. Sonlarning nafaqat grammatik kategoriya, balki milliy tafakkur va konseptual tizimning muhim elementi sifatidagi o'rni yoritiladi. Tadqiqot jarayonida sonlarning konseptual maydoni, prototipik modeli, ramziy-semantik kengayishi hamda ularning milliy ongda aks etish mexanizmlari aniqlanadi. Olingan natijalar son konseptining har ikki til va madaniyatda turlicha kognitiv asosga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: son konsepti, kognitiv tilshunoslik, semantik maydon, lingvokulturologiya, prototip, numerik model, mental xarita.

Abstract. This article examines the cognitive-semantic features of the concept of number in the Uzbek and Chinese languages from a comparative perspective. Numbers are considered not only as a grammatical category, but also as an important element of national cognition and the conceptual system. The study identifies the conceptual field of numbers, their prototypical model, symbolic-semantic extensions, and the mechanisms of their representation in national consciousness. The results demonstrate that the concept of number has different cognitive foundations in the two languages and cultures.

Keywords: concept of number, cognitive linguistics, semantic field, linguoculturology, prototype, numerical model, mental mapping

Kognitiv tilshunoslik tilni inson tafakkuri va konseptual tizimi bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin etadi [2]. Til birliklari inson ongida shakllangan bilim strukturasi - konseptlar orqali tashkil topadi [7]. Sonlar ham ana shunday konseptual birliklardan biri bo'lib, ular faqat miqdorni ifodalovchi grammatik kategoriya emas, balki milliy tafakkur va madaniy tajribaning muhim elementi sifatida namoyon bo'ladi [1].

O'zbek va xitoy tillari turli til oilalariga mansub bo'lishiga qaramay, har ikki madaniyatda sonlar muayyan ramziy, diniy, ijtimoiy va psixologik yuklama bilan qo'llanadi [8; 9]. Shu bois son konseptini kognitiv-semantik yondashuv asosida qiyosiy o'rganish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi - o'zbek va xitoy tillarida son konseptining kognitiv modeli va semantik strukturasi aniqlash, ularning o'xshash hamda farqli jihatlarini tahlil qilishdan iborat [1; 2].

Son konsepti va uning kognitiv tabiati

Kognitiv yondashuvga ko'ra, konsept – bu inson ongida shakllangan bilim birligi bo'lib, u til vositasida verbalizatsiya qilinadi [2; 12]. Son konsepti quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

Yadro (prototipik qatlam) - aniq miqdor va tartibni bildiruvchi asosiy ma'no;

Periferiya (metaforik va ramziy qatlam) – madaniy, diniy, emotsional va baholovchi ma'nolar;

Assotsiativ maydon - tarixiy va ijtimoiy tajribaga asoslangan qo'shimcha semantik kengayishlar [5; 7].

Sonlarning kognitiv modeli insonning dunyoni tartiblash va strukturaviylashtirish ehtiyoji bilan bog'liq [2]. Masalan, "bir" birlikni, "ikki" qarama-qarshilikni, "uch"

barqarorlikni ifodalashi mumkin [9]. Bu model til birliklari va frazeologik konstruksiyalarda aks etadi.

2. O'zbek tilida son konseptining kognitiv-semantik modeli

O'zbek tilida son konsepti ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lib, u xalq og'zaki ijodi, diniy qarashlar va marosimiy an'analar bilan bog'liq holda shakllangan [8; 11].

“Bir” konsepti

“Bir” soni birlik va yaxlitlikni bildiradi. Kognitiv modelda u integratsiya va hamjihatlik sxemasiga asoslanadi [9]. “Bir yoqadan bosh chiqarish”, “bir tan-u bir jon” kabi birliklarda kollektiv ong ifodalanadi.

“Uch” va “yetti” konseptlari

Uch soni barqarorlik va mukammallik modeli bilan bog'liq [9]. Yetti soni esa kosmologik va diniy modelga asoslanadi: “yetti qat osmon”, “yetti avlod” [8].

“Qirq” konsepti

Qirq soni hiperbolik va marosimiy modelga ega bo'lib, vaqt va o'zgarish konsepti bilan bog'liq (“qirq kunlik chilla”) [9].

Umuman olganda, o'zbek tilida son konsepti diniy-mifologik asosda shakllangan [8].

3. Xitoy tilida son konseptining kognitiv-semantik xususiyatlari

Xitoy tilida son konsepti fonetik assotsiatsiya va ramziy tizim asosida shakllanadi [6; 12].

3.1. 8 konsepti

Sakkiz soni farovonlik modeli bilan bog'liq bo'lib, uning fonetik yaqinligi ijobiy baholashga olib keladi [6].

3.2. 4 konsepti

To'rt soni “o'lim” so'ziga o'xshashligi sababli salbiy semantik maydon hosil qiladi [6].

3.3. 9 konsepti

To'qqiz soni abadiylik va mukammallik ramzi sifatida talqin qilinadi [6].

4. Qiyosiy tahlil

O'zbek va xitoy tillarida son konsepti quyidagi jihatlar bilan farqlanadi:

Kognitiv asos:

O'zbek tilida diniy va folklor modeli ustun [8];

Xitoy tilida fonetik va numerologik model yetakchi [6].

Semantik kengayish:

O'zbek tilida metaforik kengayish [5];

Xitoy tilida fonosemantik assotsiatsiya [6].

Pragmatik qo'llanish:

O'zbek tilida maqol va marosimlarda [11];

Xitoy tilida ijtimoiy va reklama diskursida.

Shu bilan birga, har ikki tilda ham son konsepti universal kognitiv mexanizmlar bilan bog'liq [2].

Xulosa

Kognitiv-semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, son konsepti o'zbek va xitoy tillarida murakkab konseptual tuzilishga ega [2; 7]. Yadro ma'nosi universal bo'lsa-da, periferik qatlam milliy madaniyat ta'sirida shakllangan [8].

O'zbek tilida diniy-mifologik model ustun bo'lsa [8], xitoy tilida fonetik va ramziy asos yetakchi hisoblanadi [6]. Mazkur tadqiqot natijalari kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya sohalarida muhim nazariy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov, N. (2021). Til va tafakkur munosabati: lingvokulturologik tadqiqotlar. – Toshkent: Akademnashr.
2. Safarov, Sh. (2022). Kognitiv tilshunoslik: nazariya va metodologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Yo'ldoshev, B. (2023). Lingvokulturologiya asoslari va tadqiq metodlari. – Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. Iskandarova, Sh. (2022). O'zbek tilida konsept va uning tadqiq metodlari. // Filologiya masalalari, №3, 45–53-betlar.
5. Rasulov, R. (2021). O'zbek tilida semantik maydon nazariyasi va uning amaliy talqini. // Til va adabiyot tadqiqotlari, №2, 27–36-betlar.
6. Qodirova, D. (2023). Kognitiv yondashuv asosida til birliklarini tahlil qilish masalalari. // Zamonaviy filologiya, №1, 58–66-betlar.
7. Xolmirzayeva, M. (2022). Lingvokulturologik tadqiqotlarda konsept modeli. // O'zMU xabarlari, №4, 112–118-betlar.
8. Abdurahmonov, G'. (2021). O'zbek tilida ramziy ma'no va madaniy semantika. – Toshkent: Mumtoz so'z.
9. Tursunova, N. (2023). Sonlarning semantik xususiyatlari va ularning pragmatik talqini. // Tilshunoslik tadqiqotlari, №2, 74–82-betlar.
10. Karimov, B. (2024). Konseptual tahlil va uning lingvokulturologik asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi.
11. O'rinboyev, S. (2022). O'zbek tilida son kategoriyasining semantik xususiyatlari. // Filologik tadqiqotlar, №1, 39–47-betlar.
12. Nurmatova, L. (2023). Kognitiv-semantik tahlil metodologiyasi. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.